

УДК 130.2

Островерх М. О.

АНТИЧНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ГРОМАДЯНСТВО В ЗІТКНЕННІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ЗАХОДУ І СХОДУ

У статті розглянуто один із проявів цивілізаційного конфлікту між Сходом та Заходом. Поняття громадянства, що склалося в Стародавній Греції, відповідало запитам та специфіці цієї культури, тоді як Стародавня Персія, заснована на принципово інших фундаментах культури, не могла виробити подібне поняття. Громадянство розглянуто як поняття культури, а не тільки політичного режиму. Цивілізації Стародавньої Греції та Стародавньої Персії сформували різні поняття та різні підвалини сучасної культури, що включає різні поняття з обох цивілізацій.

Ключові слова: громадянство, цивілізація, культура, цивілізаційний конфлікт.

В статье рассматривается одно из проявлений цивилизационного конфликта между Востоком и Западом. Понятие гражданства, сложившееся в Древней Греции, отвечало запросам и специфике этой культуры, тогда как Древняя Персия, основанная на принципиально иных фундаментах культуры, не могла произвести подобное понятие. Гражданство рассматривается в качестве понятия культуры, а не только политического режима. Цивилизации Древней Греции и Древней Персии формировали различные понятия и различные основы для современной культуры, которая включает в себя различные понятия из обеих цивилизаций.

Ключевые слова: гражданство, цивилизация, культура, цивилизационный конфликт.

One of the displays of civilization conflict between the East and West is observed in the given article. The notion of citizenship that is formed in ancient Greece corresponded to needs and specifics of this culture, while ancient Persia, based on principally other bases of culture, couldn't produce similar notion. Citizenship is observed as a notion of culture, not only of political regime. Civilizations of ancient Greece and ancient Persia formed different notions and different bases for contemporary culture that includes different notions from both civilizations.

Key words: citizenship, civilization, culture, civilization conflict.

На противагу дуже поширеному в науково-дослідній літературі розумінню поняття громадянства як виключно політичного можна запропонувати його

більш широке прочитання та витлумачення – не тільки як один із термінів, що характеризує положення індивіда в політичній системі, але і як один із ключових, базових елементів культури. У статті розглянуто проблематику громадянства в культурно-соціальному контексті.

Звичайно свідомість сприймає базовий для формівної культури тип політичної репрезентації як такий, що має бути, як те, що закладено в суспільстві, а не як конструкт. Дослідники зазначають, що сучасна громадянська культура включає в себе також різні ролі, які приймає на себе суб'єкт дії (роль активного громадянина, або ж роль підданого [див., напр.: 4, 43–44]). Проте цілком могли бути також і такого роду історичні ситуації, коли зіштовхуються два різні типи цивілізацій, які цілком можна розцінювати як відносно чисті типи культури громадянства, з одного боку, та культури підданства – з іншого.

Актуальність дослідження такої тематики полягає в самому розумінні ролі такого соціально-культурного утворення, як громадянство. Маємо багато досліджень з природи демократії, політичної культури, історії демократії, проте не висвітлено є проблема громадянства у його культуроформівному аспекті, його ролі саме в масштабі культури. Для суспільства швидкозмінних політико-соціальних, а відтак і культурних моделей дослідження засад та генези самої культури громадянства важливе для розуміння процесів у культурі. Здатність бути громадянином пов'язана з найбільш високим ступенем розвитку в ієрархічних будовах сучасних загальнокультурних ціннісних, а то й моральних уявлень. Буття громадянином у сучасності пов'язане з тим, що сама культура включає громадянство в перелік чеснот сучасної людини, передбачає природність, майже об'єктивність цього поняття, оскільки воно формує саму сучасну культуру. Громадянство можна розглядати як особливе поняття культури тому, що здатність людини бути громадянином в усіх випадках найбільшою мірою залежить від загального рівня розвитку культури. Ідеться не тільки про загальний стан розвитку культури якогось народу, його суспільства в цілому в певний період, але й про загальний рівень індивідуального розвитку культури кожної особистості в цьому суспільстві. Як перше, так і друге завжди і всюди найбільше визначають здатність людини бути громадянином.

Уперше поняття громадянства виникло в самостійних полісах (тобто в містах-державках) Стародавньої Греції. Зрозуміло, що цей процес мав бути достатньо тривалим процесом, оскільки настільки значні явища ні за яких обставин не можуть виникати миттєво. Наскільки дозволяє зробити висновки сучасний рівень історичних досліджень античної культури, цей процес мав відбуватись у давньогрецьких полісах ближче до самого кінця періоду давньогрецької архаїки. У будь-якому випадку саме такого роду припущення стосовно термінів як виникнення уявлень про громадянство, так і виникнення

самого соціального інституту громадянства в Стародавній Греції можна вважати на сьогодні найбільш вірогідним.

Уявлення про громадянство дуже суттєво відрізняло найбільш важливі особливості полісної суспільної системи цивілізації Стародавньої Греції від найважливіших особливостей усієї деспотичної суспільної системи цивілізацій Стародавнього Сходу. Адже сьогодні історикам добре відомо, що навіть у найбільш розвинутих цивілізаціях Стародавнього Сходу не існувало, та й не могло існувати жодних уявлень про громадянство так само, як у цих цивілізаціях не існувало і соціального інституту громадянства як такого, а могло бути тільки підданство.

Ідеться насамперед про корінні відмінності між двома типами стародавніх цивілізацій. І саме так, цілком уникаючи будь-яких політичних або морально-етичних оцінок з позицій нашого сьогодення, сучасні науковці повинні визначати такого роду відмінності між цими цивілізаціями. Деспотія і система полісу були не тільки фактами політичної культури, але й характеристиками самих цивілізацій. Демаркаційна лінія між цивілізаціями проходить у площині відносин індивідуума із владою, а також з її уособленням – державним устроєм. Відносини, у які вступає громадянин і підданий із державою, різняться своїми засадами, демонструючи, таким чином, весь механізм відносин у цивілізації загалом. Проте обидві моделі не зачіпають безпосередньо інших характеристик розвиненості цивілізації, оскільки жоден тип не виходить з іншого в еволюційному розвитку. Ці моделі лише ілюструють культуру.

На перший погляд цілковита відсутність уявлень про громадянство навіть у найбільш розвинутих цивілізаціях Стародавнього Сходу для тих з наших сучасників, які мають поверхові уявлення про стародавню історію, може виглядати досить дивною. Адже практично всім у наш час відомі величезні, без перебільшення, досягнення цих цивілізацій. Можна бачити, що така характеристика, як наявність культури та прецеденту громадянства, не відбивається на досягненнях самої культури в її розвитку.

Однак таку особливість цивілізацій Стародавнього Сходу можна вважати дивною тільки на перший погляд. Дійсно, потрібно визнати, що цивілізації Стародавнього Сходу змогли досягти, поза усяким сумнівом, дуже високого рівня цивілізаційного розвитку. До того ж, потрібно визнати також, що цей розвиток не можна обмежувати одними лише досягненням дуже високого рівня суспільного багатства в більшості цих цивілізацій. Адже про надзвичайно високий рівень розвитку можна говорити також і стосовно окремих сфер їх духовної культури. Проте доводиться визнавати, заради історичної справедливості, також і те, що розвиток цивілізацій Стародавнього Сходу був досить однобічним. Розвиток такого роду стародавніх цивілізацій зовсім не торкався, зокрема, деяких дуже важливих сфер як суспільного життя, так і

культури, які, проте, почали розвиватись у Стародавній Греції архаїчного періоду. І якраз це були саме ті сфери суспільного життя і культури, які найбільше визначали уявлення про громадянство так, де воно змогло виникнути.

Отже, цілковита відсутність уявлень про громадянство в цивілізаціях Стародавнього Сходу за уважного погляду на їх цивілізаційні особливості ніяк не можна вважати безпричинною. Вона була спричинена всім розвитком їх суспільного життя та всієї їх духовної культури.

Іноді в літературі, яку в наш час звичайно називають альтернативною історію, ставлять цікаве для цієї теми питання: що було б, якби під час греко-перських воєн перемогли не стародавні греки, а стародавні іранці? Найчастіше, відповідаючи на це або на подібні до цього питання, говорять про те, що в тогочасному Середземномор'ї тільки в Стародавній Греції в той час були поняття свободи і громадянства [див., напр.: 6, с. 29–52]. Таким чином, греко-перські війни були не лише протистоянням політичним, але й цивілізаційним. Вітчизняні, зокрема харківські, науковці також завжди сприймали їх саме так [див., напр.: 1, с. 95].

Однак стосовно поняття свободи потрібно зробити досить серйозні застереження. Мова, звісно, може йти про відсутність в країнах Стародавнього Сходу часів греко-перських воєн тільки поняття політичної свободи. Такого роду застереження необхідно зробити тому, що в кожній мові існують, поза всяким сумнівом, слова, які означають відсутність пригнічення, або ж примусу, або ж опору, або ж якихось перешкод, або ж ще чогось. І мови Стародавнього Сходу не могли бути винятком. Ідеться лише про невикористання в цивілізаціях Стародавнього Сходу поняття свободи в політичній культурі. А про політичну свободу в Стародавній Греції говорили різні автори неодноразово, починаючи від Евріпіда, Фукідіда й Арістотеля. Звертають на це увагу також і сучасні дослідники давньогрецької цивілізації [див., напр.: 5, с. 43–44].

Пізніше, протягом доби давньогрецької класики, античне уявлення про громадянство поступово набуло своєї завершеної для полісної системи Стародавньої Греції форми. Саме таке уявлення про громадянство найбільш відоме з античної літератури не тільки періоду давньогрецької класики, але й з античної літератури пізніших часів.

Однак слід підкреслити, що в полісній системі Стародавньої Греції не виникло і не могло виникнути уявлення про загальногрецьке громадянство. І це при тому, що у стародавніх греків існувало дуже чітке уявлення про свою національну відмінність від усіх інших тогочасних народів, що знайшло відображення в давньогрецькій літературі класичної доби. Це ілюструє відмінність між національним громадянством, що виникло порівняно пізно та

було історично першим типом громадянства.

Зовсім іншого роду уявлення про громадянство виникло та розвивалось в період елінізму, коли після завоювань Олександра Македонського й утворення еліністичних монархій давньогрецька культура, так би мовити, вийшла за межі власне Стародавньої Греції. Слід підкреслити, що еліністичне уявлення про громадянство дуже суттєво відрізнялось від давньогрецького уявлення про громадянство класичного періоду.

Саме в добу елінізму в країнах Середземномор'я поширилось уявлення про космополітизм – тобто уявлення про людину як громадянина всесвіту, яке виникло вперше ще в період давньогрецької класики в середовищі кініків. Відомо, зокрема, що Діоген Сінопський замість того, щоб відповідати на питання, громадянином якого полісу він є, говорив, що він є громадянином всесвіту [див., напр.: 3, с. 237]. Це демонструє основну відмінність космополітизму стародавнього від космополітизму сучасного. Адже між стародавнім космополітизмом і космополітизмом сучасним набагато більше відмінного, ніж спільного. Давньогрецький космополітизм виходив з розуміння всесвіту як полісу, сучасний космополітизм часто є складним синкретичним утворенням, як і вся сучасна культура громадянства. Тоді як давньогрецькі факти космополітизму і громадянства можна вважати відносно чистими проявами таких культурних понять.

У період елінізму космополітизм досягає вершини свого розвитку у філософському вченні стоїків. Стоїки вже порівнювали не всесвіт із полісом, а поліс вважали відображенням всесвіту.

Значною мірою подібне до давньогрецьких полісів уявлення про громадянство поступово складалось також і в дуже подібних до полісів самостійних общинах Стародавньої Італії, зокрема в Стародавньому Римі, який спочатку дуже мало відрізнявся від інших давньоіталійських общин і спершу навіть багато в чому поступався частині цих общин, особливо тих з них, які зазнали більшого впливу Стародавньої Греції. Однак у той час, коли Стародавній Рим почав по-справжньому виділятися серед інших давньоіталійських общин, уявлення про громадянство в ньому значно ускладнилось порівняно з таким уявленням у Стародавній Греції. Звісно, мова тут в першу чергу йде стосовно поступової трансформації римського уявлення про громадянство від громадянства окремого міста Рима до громадянина спочатку Римської республіки, а потім і Римської імперії як загальносередземноморської держави.

Таким чином, територіальне розширення поняття римського громадянства за межі міста Рима зрештою призвело до його переосмислення, саме уявлення про громадянство розширилось. Розуміння громадянства як категорії, яка може охоплювати собою імперію, поступово вкорінилось та спричинило надалі таке

розуміння самого громадянства – у широкому змісті. Однак весь цей розвиток уявлень про громадянство протягом античної доби став можливим тільки завдяки тому, що стародавні греки змогли захистити свою ще дуже молоду цивілізацію від поглинання більш могутньою і більш розвиненою на той час цивілізацією Стародавнього Сходу.

Уявлення про громадянство, зміст, який вкладали в це поняття в різний час, трансформувалися, доповнюючись змістами з інших сфер. Поняття змінювалось разом із іншими уявленнями, із тим типом свідомості, який був у час виникнення полісної системи, у час елінізму чи в період Стародавнього Риму, – очевидно, що світогляд у названі періоди не був однаковим, відповідно, і його наповнення не могло бути тотожним.

Цивілізації Стародавньої Греції та Стародавнього Сходу сформували дуже різні поняття та дуже різні підвалини для культурних засад. Цивілізація Стародавнього Сходу не мала підстав для появи уявлення про громадянство, проте сформувала культуру підданства, яка була, у свою чергу, неприйнятною для Давньої Греції. Тому греко-перські війни не можна сприймати виключно як політичну подію, а більшою мірою як конфлікт цивілізацій, ворожих та неприйнятних одна для одної.

Література:

1. Бузескул В. Идеал свободы и равноправия. Истрия афинской демократии / В. Бузескул. — Х. : Типография В. Скорнякова, 2004. — 512 с.
2. Геллнер Э. Культура / Э. Геллнер // Нации и национализм.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. — 2-е, испр. изд. — М. : Мысль, 1986. — 571 с.
4. Лісовий В. Культура – ідеологія – політика / В. Лісовий. — К., 1997.
5. Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н. э. — Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1985. — 208 с.
6. Хансон В. Д. Звезда Эллады не возшла / В. Д. Хансон // А что, ели бы?.. Альтернативная история. — М. : АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 29—52.